

“האם זה היה באמת”?

מאת ירדנה הדס

מהי אמת בעיניו של ילד? מהי אמת בספרות בכלל? מהי אמת בספרות ילדים בפרט? שאלות קשות הן אלה — ורבות התשובות, שניתנו להן.

“אמת”, על פי המילון, היא “דבר נכון, נכוחה, יושר”. היא היפוכו של שקר. כיצד נבחין בנוכחותה, אם אין בידינו אמות מידה עובדתיות, ה“תופסות” בקונטקסטים מדעיים, אובייקטיביים?

ממה שנאמר לעיל: כיצד נשפוט, בקוראינו עלילה בדיונית, אם שקר בה או באמת יסודה? לפי מה נוכל לקבוע כי האמת הסובייקטיבית של הסופר, שביטויה הוא — אקספרסיוניסטי, תהיה לאמת אובייקטיבית אצל הקורא, שקריאתו היא אימ־פרסיוניסטית?

נפנה, לשם חיפוש המענה, אל כמה מן היוצרים עצמם. נחפש את התשובה ביצי־רותיהם על ילדות וילדים, או בחיבוריהם שנכתבו לילדים (ספרות ילדים).

ראשון “המשיבים” הוא משוררנו חיים נחמן ביאליק, המתאר ביצירתו האוטוביו־אוגרפית־לירית, “ספיח”, את מראות השתייה שלו, הלקוחות כולן מילדותו: “פעמים, כשאני מתפקח, יש שאני אומר לנפשי וחוזר ואומר: להד”ם! הכפר, אותו הכפר, כמו שאני רואה אותו בדמיוני, לא היה ולא נברא. לא הוא, ולא יער, ולא גמדים, ולא פייגלה, ולא מאומה. אין אלה כי אם דברי אגדה וחלומות, שעלו מאליהם, כצמחים שוטים, בדברי אמת מועטים, כדי להנעימם על התינוקות. על כל פנים — מתחכם אני עוד — וודאי יש כאן ערבוב זמנים וסירוסי מקראות. המוק־דם מאוחר והמאוחר מוקדם. כח הדמיון בדאי ואין לסמוך עליו.

לו יהי כן; אמונתי השלמה במציאותם המוחלטת של דברי בדות אלה אינה נפגמת על־ידי כך אפילו כמלוא נימה. מה לי היו; מה לי לא היו? הווייתם הנה היא בנפשי ומציאותם הלא בבשרי ובעצמותי, אצבע אלהים חרטה אותם על לוחות חיי, ומי יבוא למחותם? אם כאלה הם דברי חלומות, — אין אמת כאמיתם ואין ממש כממשם...” (“ספיח” — פרק ראשון).

"אין אמת כאמיתם" גם אם "לא היו" במציאות חייו של המשורר. הם אמת, למרות שהם בדויים. העיקר הוא, שמקומם הממשי מאד שמור להם בביאוגרפיה הנפשית של המשורר. והרי כל המכיר את שירת ביאליק יודע, עד כמה תלויה היא ואחוזה בממשם ובנוכחותם של אותם מראות...

מעניין במיוחד תיאורם של אותם "דברי אגדה וחלומות" בפי המשורר :

— הם "עלו מאליהם", לאמור : אין הם "יזומים".

— הם כצמחים שוטים, כצמחי בר, שלא נשתלו ולא נזרעו על ידי אדם בכוונה תחילה, כגידולים התרבותיים, והם עשויים להיחשב על ידי תועל-תנים למיניהם, למיותרים.

— הם מעורבים בדברי אמת מועטים. כלומר : הגירוי לצמיחתם הוא ממשי, ריאלי. אולם היחס הכמותי הוא "לצידם" של אותם גידולי זמיון דווקא.

— בכוחם של דברי אגדה וחלומות אלה לחבב את דברי האמת המועטים, שבהם ומתוכם צמחו, על תינוקות.

בתיאור זה מחליפה המילה אמת את משמעויותיה. תחילה — "דברי האמת המועטים" הם עובדתיים, אובייקטיביים. ואילו בסופה של המובאה אנו רואים, שהיא נחלתם של דברי הדמיון, ו"אין אמת כאמיתם" של אלה, דווקא... שתיים מסופרות הילדים שלנו עוסקות בסוגייה זו. שתיהן מתייחסות לבעית האמת שבסיפוריהן. בדברי שתיהן נוצר מגע מעניין עם דבריו של ביאליק. ראשונה בהן היא לאה גולדברג. לאחר שכתבה את "נסים ונפלאות", חזרה לספר על ילדי העיר ת"א בספרה "ידידי מרחוב ארנון". בהקדמתה לספר זה היא פונה אל הקוראים, ומתייחסת לעלילתו של "נסים ונפלאות". בעדינות מרובה היא מנפצת אשלייתם של ילדים רבים, שהאמינו לתומם כי נסים, גיבור ספרה הקודם, הוא אדם חי וקיים.

"כאשר סופר ממציא את גיבורי סיפוריו ואת מעשיהם ומעלליהם הוא חושב עליהם כל-כך הרבה עד שהוא יודע עליהם פרטי פרטים, אפילו פרטים שאיננו מספר בספר...

והנה לסופר היוזע על גיבוריו גם פרטים שאינם מסופרים בספר נדמה כבר לו לעצמו שיש לו עסק עם אנשים חיים. בשביל הסופר אנשים שהוא מספר עליהם ואפילו אם הוא המציא אותם, הם תמיד כאילו היו באמת. אם אני מאמינה שכל מי שמסופר עליו למשל, בסיפור כמו "נסים ונפלאות" היה באמת, הרי גם הקוראים שלי מאמינים בזה" ("ידידי מרחוב ארנון" עמ' 5—6).

ובכן, נסים לא היה באמת. ולמרות זאת, "אין אמת כאמיתו ואין ממש כממשו" — והראייה : עד היום מאמינים קוראים צעירים בו ובקורותיו — והוא משמש אב-טיפוס לנערים עשוקי ילדות, שזכו ומצאו להם בית ועתיד.

מעניינת תגובתם של ילדים על וידוייה של לאה גולדברג בדבר בדיוניותו של נסים.

רבים מהם אומרים: "היא קלקלה לי בזה. חבל שנודע לי, שנסים לא היה באמת".
אחרים אומרים: "זה לא משנה לי! אני אוהב את נסים — ודי!".

ילדים, המעוננים מאד במציאות בשל מציאות חייהם שהיא קשה ומפכחת, אמרו לי באחת מפגישותי עמהם: "אנחנו אוהבים יותר את "נסים ונפלאות", אבל מאמינים יותר ב"ידי מרחוב ארנון". שם אין נסים כאלה..."

דווקא דבריה הגלויים של לאה גולדברג במכתבה לקוראים קנו את אמונם. אך לגבי המשוררת עצמה, אם ניישם את דברי ביאליק לתוך דבריה, נסים הוא תמיד כאילו היה באמת. מה לה היה, מה לה לא היה?

אף תקוה שריג, במבוא ל"פרחי שיטים" שלה, שיצא בקיבוץ בית השיטה (והפך אח"כ ל"מלא סיפורים", שבהוצאת הקיבוץ המאוחד, מתייחסת לבעית האמת הסיפורית. היא מדמה את הסיפור לציפור, שצמחו לה נוצות ציבעונין, והיא פורחת לה ברקיע. ציפור זו אינה דומה בכל לאפרוח שיצא מן הביצה, ואשר ממנו צמחה. הסיפור מן הילדים בא ואליהם הוא הולך. כלומר: הוא סיפור בעל יסודות אוטוביוגרפיים, הנעוצים בחייהם של הקוראים המיועדים. אולם אין הסיפור האמנותי דומה בכל לאירוע שהוליד אותו.

הסיפור משוחרר, איפוא, מנאמנות ומדבקות בעובדה, ששימשה לו גירוי להיווצרות. אך נשים לב לכך, כי "נוצות הציבעונין" — מגופו של האפרוח יצאו. הן לא הודבקו אליו. אם נשבץ לכאן את דברי ביאליק, נוכל לומר: הן "עלו מאליהן, כצמחים שוטים, בדברי אמת מועטים, כדי להנעימם על התינוקות". הלא האמת היא בכך שהנוצות צומחות מאליהן כשם שאותם "צמחים שוטים" שבצויר הביאו ליקאי עלו מאליהם...

החלומות, הדמיונות, ההזיות, האגדות והבדיות וכדומה, מושגים, שהם "הניגוד" כביכול ל"אמת", הם מרכיבים אמיתיים של כוליות הווייתו של היוצר. איכות ביטויים האמנותי הוא הנותן להם את התוקף של אמיתות ספרותיות.

מסקנתנו: אם העיצוב האומנותי, החופשי, הממריא על כנפי הדמיון, אינו מאולץ ואינו "מודבק", אם אין חשים בתפרים הגסים, שבעזרתם מוטלא לעתים שקר יפה אל גופה של יצירה, הרי יצירת אמת לפנינו, אף אם כולה בדיונית; ו"כל דמיון בין גיבורי הספר הזה ובין אנשים חיים הוא מקרי בהחלט".

האמת היא, מבחינת מיקומה, היכן שהוא, באמצע, בין העובדות הריאליות לבין נתיב מעופו של הדמיון. נוכל להיעזר בדברי נחום גוטמן, המצוירים במו ידיו על הכריכה הפנימית של ספרו "שתי אבנים שהן אחת":

"איך לספר? איך לדבר?"

לא להאריך, לא לקצר —

שכל מילה תאיר כגפרור בלילה, כפרח אדום בזר.

1 גוטמן נחום, (ספר וצייר) שתי אבנים שהן אחת; "מערכות" 1968, 191 עמודים.

לאו דווקא לילדים ולא דווקא למבוגרים,
לא מיופה ולא מעוות, לא היסטוריה ולא צ'יזבאט".

האמונה במסופר וההיזדהות עימו תובעות מן הקורא מידה של רחבות הדעת, מוכנות להתמכר לבלתי אפשרי ולדבר שאינו ממשי. בעניין זה גורלה של ספרות הוא כגורלו של כל חזון גדול. היכולת להאמין היא, איפוא, נכס חשוב. היא המקנה נשימה ארוכה והיא המאפשרת הישגים ממשיים ושמחת הלב החשובה מהם. האמונה באמיתות הספרותיות מנחמת ומחזקת את הילד. נזכור את הילדה פראנסי בספרה של בטי סמיט "אילן גדל בברוקלין" שהספר השבועי היה לה מקור לחיזוק ולאושר, כדברי לאה גולדברג בשירה "עם ספר על שפת הים":

"קוראה הילדה ודפי אגדות / פותחים שערי ארצות אבודות".

ההסכם הבלתי כתוב שבין המספר לקורא מתמצא לעיתים במספר מילות מפתח. כשהמספר אומר "היה היה", הרי הוא אומר כאילו לקורא הצעיר: "אני עומד לספר לך על עבר שמעולם לא היה הווה, אך אני מבקש ממך להתייחס אליו כאילו היה היה. "עולם נברא במאמר", עולם בדיוני, שהוא אמת, נברא במאמר-הקסם "היה היה".

קיימות, כמובן, תחושות, שהקורא הטוב מפתח במשך הזמן, והן המסייעות לו להבחין ביצירות אמת: הוא חש ביצירה טובה כבר במגע הראשון עמה; היא מקרינה אליו רגשות אמביוואלנטיים; היא מדברת אליו בפשטותה וברמזיה.